ЛЕПЕТЮК І. Г.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТЕОРІЇ МОВЛЕННЄВИХ ЖАНРІВ М. БАХТІНА З ІНШИМИ ТЕОРІЯМИ ТИПОЛОГІЇ ДИСКУРСУ У СУЧАСНІЙ ФРАНЦУЗЬКІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

У статті робиться спроба вписати теорію мовленнєвих жанрів М. Бахтіна в контекст розроблених французькими лінгвістами підходів до типології дискурсу і виявити чим ці теорії доповнюють одна одну.

Ключові слова: мовленнєвий жанр, типологія дискурсу, теорія комунікації, вербальна інтеракція.

В статье предпринимается попытка вписать теорию речевих жанров М. Бахтіна в контекст разработанных французскими лингвистами подходов к типологии дискурса и виявить чем эти теории дополняют одна другую.

Ключевые слова: речевой жанр, типология дискурсу, теория комуникации, вербальная интеракція.

This article deals with an attempt to enter the theory of speech genres of M. Bakhtine in the context of French linguists theories devoted to the typology of discourse and to define what these theories complement one other.

Key words: speech genre, typology of discourse, theory of communication, verbal interaction.

Актуальність. Теорія мовленнєвих жанрів М. Бахтіна все більше і більше привертає до себе увагу вчених філологів, лінгвістів та спеціалістів з комунікації, оскільки вона містить положення, що мають практичне застосування в різних сферах реалізації мовленнєвої діяльності. Особливо актуальним є надана теорією М. Бахтіна можливість формалізувати процес мовленнєвого спілкування, що може бути застосовано як для обробки стандартної документації, її класифікації, архівації тощо, так і для прикладної лінгвістики – створення програм для обробки текстів.

Метою даного дослідження є вписати поняття мовленнєвого жанру в контекст розроблених французькими лінгвістами підходів до типології дискурсу і виявити чим ці теорії доповнюють одна одну.

Предметом дослідження є сучасні підходи до дослідження типології дискурсу

Об'єктом є мовленнєві жанри М. Бахтіна, дискурсивні формації М. Фуко, вербальні інтеракції К. Кербрат-Ореккіоні, типологія текстів Ж.-П. Бронкара.

© Лепетюк І. Г.

Наукова новизна: така спроба порівняльного аналізу проводиться вперше і результати її можуть бути цікавими та корисними як для науковців-початківців та аспірантів так і для спеціалістів даної галузі лінгвістики, спонукати їх для подальшого пошуку і допомогти віднайти нові напрямки дослідження.

1. Дискурсивні формації за М. Фуко.

Ідеї про дискурсивну типологію, близькі до поглядів М. Бахтіна, були викладені у праці М. Фуко *"Археологія знання" (1969)* [1] і розвинуті в подальшому у його *"Вступному уроці" (1970)* [2]. Ці роботи були опубліковані ще до появи у Франції перекладів М. Бахтіна, що доводить те, що М. Фуко не був знайомий з ідеями російського семіотика про дискурсивну типологію. У той же час, спорідненість підходів М. Бахтіна і М. Фуко є очевидною.

Увагу обидвох науковців привернуло явище існування ритуалізованих форм дискурсу, що функціонують у визначених обставинах. Як і М. Бахтін, М. Фуко говорить про існування дискурсивних комплексів, що відрізняються регулярністю вживання та нормативним характером: "Я вважаю, що у суспільстві продукування дискурсу одночасно контролюється, організується і розподіляється певною кількістю процедур, що виконують роль збереження повноважень і небезпек (цього процесу), відвернення (попередження) випадкових подій, оминання важкої загрозливої матеріальності" [2:7].

Вивчаючи у своїй праці "Археологія знання" проблему, створену зростаючою необхідністю обробляти масив документів і складати однорідну і цілісну базу даних, М. Фуко вводить поняття "дискурсивної формації", яку сам визначає як "групу висловлювань, тобто сукупність вербальних перформенсів, що пов'язані між собою на рівні *висловлення*" [1:151]. Завдяки цій дефініції, французький вчений визначає дискурс як "сукупність висловлювань тією мірою якою вони належать до однієї й тієї самої дискурсивної формації. Дискурс не утворює риторичної, формальної чи нескінченно повторюваної спільності, появу та застосування якої в історії можна було б передбачити (і пояснити у разі необхідності); він складається з обмеженої кількості висловлювань, для яких можна встановити сукупність умов існування" [1:153].

У підході М. Фуко нам видається особливо цікавим те, що він намагається визначити дискурсивні формації через групи висловлювань, що їх складають (подібну ідею знаходимо у М. Бахтіна).

У “Археології знання”, французький філософ пише: “Ось питання, яке завжди ставить перед нами мовний аналіз, стосовно будь-якого з фактів дискурсу: за якими правилами може бути сконструйоване дане висловлювання і, отже за якими правилами можуть відбутися схожі висловлювання? Опис дискурсивних подій ставить перед нами інше питання: чому такі висловлювання з’являються саме тут, а не деінде?” [1:39]

За М. Фуко усі висловлювання пов’язані з ситуацією, що їх породила. Як і М. Бахтін, він приділяє особливу увагу контексту їх функціонування (а саме історичному і соціальному) і намагається визначити умови формування висловлювань. Серед факторів, що це визначають він називає:фактори, що стосуються учасників комунікації (Хто говорить?);

середовище появи висловлювань (соціальні групи, робоче середовище) або інстанції делімітації (сфери – медицина, релігія);

підхід до опису;

позиція, яку суб’єкт може зайняти стосовно різних галузей або груп (взяття до уваги, сумнів та ін.).

М. Фуко вважає (цю ідею ми знайшли також у М. Бахтіна), що структура висловлювання залежить від висловлювань, які йдуть перед ним і після нього, вони взаємообумовлені і можна констатувати різні форми їх співіснування.

Її зміст можна передати наступною формулою: визначені і ритуалізовані дискурсивні практики – дискурсивні формації (М. Фуко) або мовленнєві жанри (М. Бахтін) [3] складаються з групи висловлювань і визначаються контекстом.

У той же час, на відміну від М. Бахтіна, який пропонує добре розроблену теорію висловлювання як одиниці мовлення, визначення висловлення за М. Фуко дещо розпливчасте: “… висловлювання не є одиницею того самого порядку, що фраза, речення, або мовленнєвий акт; воно характеризується іншими критеріями; це і не одиниця (спільність), що могла б виступати матеріальним об’єктом, визначеним і незалежним. Воно є необхідним у своєму способі буття (зовсім не лінгвістичному і не матеріальному) має залишатися одиничним для того, щоб можна було встановити, мова йде про фразу, речення чи мовленнєвий акт.

Отже, висловлення – не структура (тобто сукупність відносин між вимірюваними елементами, що узаконює таким чином нескінченну

кількість конкретних моделей), але функція існування, що належить безпосередньо знакам, виходячи з якої можна шляхом аналізу чи інтуїції вирішити, чи "народжують вони смисл", за яким правилом розташовуються у певній послідовності або поряд один з одним, знаками чого вони є і який саме рід актів виявляється виконаним у результаті її формулювання (усного чи письмового)" [1:114–115]. Французький дослідник тут зупиняється, не уточнюючи ні межі висловлювання (що знаходимо у М. Бахтіна), ні інші критерії, що характеризують висловлювання.

Як і поняття мовленнєвих жанрів за М. Бахтіним, поняття дискурсивних формацій М. Фуко охоплює усі типи дискурсу, в тому числі літературні і наукові твори. Як і М. Бахтін, М. Фуко вживає поняття первинних дискурсів (або текстів) і вторинних. На його думку, є два види дискурсів: "дискурси, які промовляються і якими обмінюються щоденно, дискурси, які зникають разом з тим актом, де були висловлені; і є дискурси, що складають основу певної кількості нових мовленнєвих актів, що їх підхоплюють, трансформують або про них говорять – тобто, є також дискурси – по той бік їх формулювання – що вічно промовляються, є вже промовленими або ще мають бути промовленими" [2:15].

Фуко називає ці дискурси вторинними. Їх "вторинна природа" виявляється у безпосередньому зв'язку, який вони мають з первинними дискурсами: у більшості випадків, вторинні дискурси лише коментують, повторюють або ж трансформують первинні дискурси. Фуко ілюструє свою ідею звертаючись до *Одіссеї* Гомера. За М. Фуко, це первинний текст стосовно усіх коментарів та критичних міркувань про нього, так само як і стосовно *Улісса* Джеймса Джойса. Слід зазначити, що М. Бахтін також говорить про відтворюваність та трансформацію первинних дискурсивних жанрів у вторинні, але, на відміну від М. Фуко, він чітко розрізняє сфери їх вживання: звичайна повсякденна комунікація для первинних мовленнєвих жанрів та художня або ж наукова комунікація для вторинних. Отже, він розрізняє різні рівні комунікації. У М. Фуко це розрізнення скоріше відбиває інтертекстуальні зв'язки (за термінологією М. Бахтіна – діалогічні), що існують між цими типами дискурсу.

2. Типологія вербальних інтеракцій за К. Кербрат-Ореккіоні.

Типологія дискурсивних практик, запропонована К. Кербрат-Ореккіоні, також розроблялася у межах інтеракційного підходу. У своїй

праці Les interactions verbales : vol. 1 Approche interactionnelle et structure des conversations [4], вона спирається на засадничу ідею М. Бахтіна, за якою вербальна інтеракція є фундаментальною реальністю мови, і уточнюючи поняття інтеракції, вона зазначає: "для того, щоб відбувся комунікативний обмін, недостатньо того, щоб два (або більше) співрозмовники активно розмовляли: потрібно також, щоб вони говорили *між собою,* тобто щоб вони обидва були "залучені" до процесу комунікації" [4:10].

Отже, за цим інтеракційним підходом, має місце взаємна діяльність учасників розмови та взаємовплив. Підсумовуючи, К. Кербрат-Ореккіоні так визначає основну ідею вербального інтеракційного підходу: "Ця ідея не нова. Що є більш новим і характерним для інтеракційного підходу – так це думка про те, що смисл висловлення є продуктом "співпраці", що він *конструюється спільно* різними наявними мовцями. Інтеракція при цьому може бути визначена як місце колективної діяльності з породження смислу, діяльності, що включає в себе проведення імпліцитних і експліцитних *переговорів,* що можуть мати успіх або провалитися" [4:28–29].

Вона зазначає, що однією з ідей, яка становить перевагу інтеракційного підходу є те, "що об'єктом дослідження виступають не абстрактні фрази, а висловлювання, актуалізовані *у певних комунікативних ситуаціях*" [4:75].

Таким чином, ми наближаємось до проблеми контексту, який нас цікавить особливо з точки зору порівняння параметрів, що визначають комунікативну ситуацію.

Опис контексту, викладений К. Кербрат-Ореккіоні, зроблений у свою чергу за моделлю запропонованою Брауном і Фрейзером у праці "Мовлення як маркер ситуації". Вона передбачає три типи факторів:

Просторово-часові межі. Це фактори, що пов'язані *з місцем* у просторовому та інституційному розумінні, та з часовими межами.

Мета, що розглядається на різних рівнях: "maxi-purpose", або глобальна мета інтеракції (наприклад, відвідування лікаря) та "mini-purposes" – конкретні цілі, що відповідають кожному окремому мовленнєвому акту, що здійснюється протягом перебігу інтеракції" [4:79].

Учасники комунікації (їх кількість і характеристики): "Учасники можуть розглядатися з точки зору їх індивідуальних якостей-біологічних чи фізичних (вік, стать, етнічна приналежність та інші

фактичні та уявні якості), соціальних (професія, статус та ін.) та психологічних (постійних і швидкоплинних: характер і настрій); або ж у взаємовідносинах: рівень знайомства, природа соціального зв'язку (сімейний, професійний, наявність або відсутність ієрархії) та емоційного зв'язку (симпатія чи антипатія, дружні стосунки, кохання, та інші почуття, що можуть бути взаємними або ні)".

В залежності від цих параметрів контексту, К. Кербрат-Ореккіоні пропонує типологію вербальних інтеракцій. Але перед тим, як викласти саму типологію, вона згадує у підрозділі "Постановка проблеми» поняття мовленнєвого жанру М. Бахтіна, що і викликає у нас особливу зацікавленість: "Поняття жанру вже стало загальноприйнятим в дискурсивному аналізі, і традиційно вживається стосовно письмових видів мовленнєвої діяльності, особливо літературних. Отож, теорії інтеракцій належить цікавитися не тільки загальними правилами усіх видів обмінів, але й характеристиками властивими кожній окремій "мовній грі" і заздалегідь перейти до детального опису та класифікації різних мовних ігор" [4:111]. Ця цитата нам доводить схожість, виділену К. Кербра-Ореккіоні між поняттями мовленнєвого жанру за М. Бахтіним, "мовних ігор" за Вітгенштайном та вербальних інтеракцій.

Щодо **типології дискурсу**, К. Кербрат-Ореккіоні спочатку розглядає **основні типи вербальних інтеракцій**: *розмова*, та "інші види вербальних обмінів, близькі до неї: діалог, дискусія, співбесіда-суперечка, інтерв'ю", а також "інші типи інтеракцій, що набули закріпленого характеру: спілкування в класі, інтеракції у медичному середовищі, або ж у суді, службові стосунки та ін." [4:121]. Для того, щоб обґрунтувати саму типологію інтеракцій, К.Кербра-Ореккіоні пропонує певну кількість критеріїв, що відповідають параметрам контексту: **місце, кількість та характер учасників інтеракції, її мета.** До них вона додає ще дві осі: вісь "формальності", де розрізняють 5 рівнів – інтимний, фамільярний, консультативний, вишуканий, пихатий, та "стильова", або "тональна" вісь (мова йде про розрізнення серйозний-ігровий, консенсусний-конфліктний та ін.).

3. Типологія текстів за Ж.-П. Бронкаром.

Ж.-П. Бронкар і його колеги розпочали роботу над працею "Функціонування дискурсів", коли вони нічого не знали про роботи М. Бахтіна, та й не чули навіть про нього самого. Тим не менше, їх дослідження про породження та розуміння текстів було здійснено у

тому самому напрямку, що і розвідка М. Бахтіна. У передмові до цієї роботи, Ж.-П. Бронкар пише: "Мова є перш за все дискурсивною діяльністю, тісно пов'язаною з людською діяльністю, відбиттям і головним засобом якої вона є. Види людської діяльності, фундаментально різні за історією, соціальною появою та інструментами, які вони використовують, і розмежовують різні контексти, до яких монтуються (приєднуються) дискурси чи тексти. Категоріям контексту відповідають типи текстів (або жанри дискурсу), які характеризуються специфічною організацією та особливим розподілом лінгвістичних одиниць. Зв'язки взаємозалежності у сфері тексту повинні аналізуватися з погляду мовних операцій. При цьому останні складають по праву підгрупу психологічних операцій, що здійснюються Людиною загалом. Такими є декілька засадничих принципів, які скеровували наші теоретичні міркування та емпіричні дослідження. Їх надихнула неспростовна влучність думки М. Бахтіна, запізно нами відкрита, надавши їм зв'язності та достовірності" [6:8].

Як і М. Бахтін, Ж.-П. Бронкар наділяє особливою роллю екстралінгвістичні фактори, що є визначальними для різних типів дискурсу. Описуючи екстралінгвістичний **контекст**, він виділяє три простори: **референційний простір**, що охоплює "психологічні позамовні уявлення, які має схильність конструювати будь-яка людина" (поняття, стосунки, схеми); **простір акту продукування**, "який розмежовують матеріальні характеристики вербальної діяльності" – характеристики відправника або співрозмовників як фізичних інстанцій (людська істота або машина) і часопростір продукування мовленнєвого акту; **простір соціальної взаємодії,** що передбачає наступні параметри – соціальне середовище (спілкування у професійному середовищі, на дозвіллі та ін.), отримувач (цільова аудиторія за певних соціальних умов), відправник повідомлення (його соціальна роль приписується активному агенту) та мета мовленнєвої діяльності. Усі ці простори вписані в схему організації референційних і контекстуальних просторів [6:35].

Різним ситуаціям продукування відповідають різні типи дискурсу, серед яких Бронкар виділяє 4 мегатипи: *дискурс у ситуації*, *діалогічна оповідь*, *теоретичний дискурс*, і *наррація*. Наприклад, теоретичний дискурс характеризується за цією схемою як дискурс відносно незалежний від даного місця і часу, "соціального контексту, наприклад, наукової установи, у широкому й універсальному розумінні; мета:

помножити людські знання у певній галузі; отримувачі: певний клас або професійна категорія людей" [6:63]. Поряд з цими чотирма мегатипами Ж.-П. Бронкар говорить про існування різних перехідних типів, як наприклад, *педагогічні тексти, передові статті, політичні тексти,* що знаходяться десь посередині між дискурсами у ситуації та теоретичними дискурсами, *історична наррація* – між теоретичними дискурсами та наррацією або ж *"подорожні замітки" та розповідь про життя* – між наррацією та дискурсами у ситуації.

Якщо у праці "Функціонування дискурсів" Ж.-П. Бронкар зосереджується на типології текстів та аналізі мовних одиниць, властивих кожному типу тексту (займенники, аргументативні та часові детермінанти) у своїй праці *"Мовна діяльність: текст і дискурс"* він вивчає загальні механізми продукування текстів / дискурсів та структурні властивості та закономірності внутрішнього функціонування цих текстів/дискурсів.

Спираючись у цій роботі на теорію мовленнєвих жанрів М. Бахтіна, він пропонує свою власну термінологію: "… цілком приймаючи концепцію цілісності (єдності) М. Бахтіна, можна запропонувати наступну систему її термінологічних еквівалентів:

- *форми і види вербальної інтеракції* та конкретні умови їх втілення можуть бути позначені загальним виразом **мовленнєві дії**;

- *мовленнєві жанри*, *жанри тексту* та / або *сталі форми висловлювань*, згадувані М. Бахтіним, можуть бути розцінені як **жанри тексту,** *висловлення, висловлювання* та / або *тексти* за М. Бахтіним можуть бути визначені як: **тексти** – коли мова йде про готові результати скінченної вербальної діяльності, що асоціюються з однією й тією самою мовленнєвою дією; **висловлювання –** коли мова йде про сегменти вербальних висловлювань розміром у фразу;

- *мови, типи мовлення і стилі* як складники текстуальної гетерогенності (неоднорідності), можна назвати **"типами дискурсу"** [7:144].

Отже, саме жанри тексту як комунікативні форми відповідають різним видам мовленнєвої діяльності. Вони включають різні типи дискурсу – наррацію, оповідь, інтерактивний дискурс, теоретичні дискурси, що складають основу *загальної інфраструктури* текстів. Спираючись на "теорію епізодів" Ж.-М. Адама , Ж.-П. Бронкар визначає ще один вимір текстуальної інфраструктури – **вимір епізодичної організації.** Слід за Адамом, він розрізняє 5 основних

типів, що складаються з *нарративних, дескриптивних, аргументативних, експлікативних та діалогічних* епізодів.

Ж.-П. Бронкар вводить також поняття **інтертексту**, що представляє собою "більш-менш організовану сукупність жанрів текстів, створених минулими поколіннями, і *закріплені* за певними типовими ситуаціями у комунікації" [7:211]. До того ж, за психолінгвістом, рішення, що повинен прийняти мовець, полягає у тому, щоб "вибрати серед моделей наявних в інтертексті, жанр тексту, який здаватиметься найадаптованішим до характеристик внутрішньої ситуації, і також обрати типи дискурсу, епізоди, механізми текстуалізації та відповідальність за висловлювання, що і будуть складати жанр обраного тексту" [7:94].

Ж.-П. Бронкар приймає ідею М. Бахтіна про розподіл дискурсивних жанрів на **первинні** і **вторинні** і звертається деінде на сторінках своєї роботи до аналізу відтворення жанрів автентичних текстів у художній літературі: романах, новелах та п'єсах.

Ідеї Ж.-П. Бронкара про параметри контексту, текстуальну типологію та механізми текстуалізації дуже цікаві та продуктивні для вивчення законів породження та функціонування тексту. Але на відміну від М. Бахтіна, бельгійський вчений не зосереджується на аналізі "типових висловлювань", що виступають конкретними складовими елементами для кожного жанру певного тексту.

Таким чином, проведений нами порівняльний аналіз підходів до типології показав, що французькі лінгвісти багато в чому спираються на ідеї М. Бахтіна, дещо деталізують їх, але не відміну від теорії мовленнєвих жанрів, не мають чіткого поняття одиниці мовлення яким є висловлювання за дослідженням М. Бахтіна. В подальшому цікаво було б дослідити, який розвиток отримала саме теорія мовленнєвих жанрів М. Бахтіна в працях сучасних дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Foucault M.* L'archéologie du savoir / M. Foucault. – P. : Gallimard, 1969. – 257 p. 2. *Foucault M.* Leçon inaugurale faite le mercredi 2 décembre 1970 / M. Foucault. – P. : Collège de France, 1971. – 37 p. 3. *Автор и герой.* К философским основам гуманитарных наук / М. М. Бахтин – СПб. : Азбука, 2000. – 336 с. 4. *Kerbrat-Orrecchioni C.* Les interactions verbales / C. Kerbrat-Orrecchioni. – P. : A. Colin, 1998. – Vol. 1 : Approche interactionnelle et structure des conversations. – 318 p. 5. *Brown S.* Speech as a marker of situation / S. Brown, C. Fraser // Social markers in speech / par K. R. Sherer, H. Giles. – Cambridge : CUP ; P. : Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1979. – P. 291–341. 6. *Bronckart J.-P.* Le fonctionnement des discours / J.-P. Bronckart. – Lausanne – P. : Delachaux et Niestlé, 1985. – 175 p. 7. *Bronckart J.-P.* Activité langagière, texte et discours / J.-P. Bronckart. – Lausanne ; P. : Delachaux et Niestlé, 1996. – 351 p.

© *Лепетюк І. Г.*